

MOĞOLİSTAN'DAN RUNİK YAZILI SİKKE*

Sergey G. KLYAŞTORNIY**

Çev.: Sinan DİNÇ***

ÖZET

Göktürk harfleriyle yazılmış metinler, Türk dili, kültürü ve tarihi açısından büyük öneme sahiptirler. Bu metinler, Bengü taşlarda, kaya ve çeşitli eşyalar üzerinde tespit edilmiştir. Sikke üzerinde bu tip metinler nadir görülür. Bu makalenin konusu, üzerine Göktürk harfleri kazınmış bir sikkedir. Sikke ait olduğu dönemle ilgili önemli ipuçları sunmaktadır.

1968 yılında Moğolistan Halk Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde korunan sikke üzerindeki *runik* yazıyı görme imkânı buldum. N. Ser-Odjav 1970 yılında sikkenin resmini ve ayrı bir satırda yazılarını yayımladı¹. Bu yazıda ne yazık ki, işaretlerin olduğu tarafın çizimi hatalıydı ve bazı işaretler atlanmıştı. N. Ser-Odjav sikke hakkında şöyle diyor: "*1961 yılında Doğu Aymak'ta yapılan incelemeler sırasında Batı Çin Hanlığı dönemine ait sikke bulundu, üzerine sivri bir cisimle Türk yazıları kazınmış. Bu, Moğolistan topraklarında sikke üzerinde bulunan ilk Türk yazısı*"². Başka bir yerde sikkenin Suhbaatar Aymak'ta bulunduğu belirtiliyor³. Yazıda keşfin ayrıntılarıyla ilgili bir şey anlatılmamış.

* Tyurkologiçeskiy Sbornik 1972 (Moskova, 1973, s. 334-338)' de "Moneta c Runičeskoj Nadpis'yu iz Mangolii" başlığıyla yayımlanan bu yazı Yard. Doç. Dr. Cengiz Alyılmaz tarafından temin edilmiş ve tercümesi gerekli görülmüştür.

** Saintpetersburg Bilimler Akademisi öğretim üyesi.

*** Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü.

¹ N. Ser-Odjav. Ertniy Tureguut (VI-VIII zuun) Ulaanbaatar, 1970. s.112

² Age s. 83

³ Age s. 105

Sikkenin *whuzu* (5 *zhu***** ağırlığında sikke) grubuna dahil olduğu şüphe götürmez. Bu tip sikkeler ilk defa M.ö. 118 yılında döküldü. Fakat *whuzhu* sikkelerinin dökülmesi, 700 yıl boyunca (581 yılına kadar) sürdü ve Çin topraklarında yaklaşık 740 yıl (yani 641 yılına kadar) tedavülde kaldı⁴. *Whuzhu* sikkelerinin Çinli nümizmatlar 60–70 çeşidini tasnif etmişlerdir. Ancak buna rağmen nereye ait olduklarının ve kronolojik ayrımlarının yapılması oldukça zordur. Kısacası mevcut sınıflandırma yeterli sayılamaz. Söz konusu sikkenin döküm kalitesinden dolayı *Whuzhu*' nun iyi bir örneği olduğunu söylemek mümkündür. Sikkenin halka çapı 25 mm, ortadaki kare şeklindeki deliğin ölçüleri 10 x10 mm, halka kalınlığı 1 mm' dir. Bugün biraz koyulaşmış durumdaki sikke kırmızı bakırdan dökülmüştür. Sikkenin mükemmel derecede korunmuş olması para olarak fazla kullanılmadığını gösteriyor. Deliğin iç çeperlerindeki gözle görülür yıpranma sikkenin uzun süre ipte taşındığına işaret etmektedir. Tura yüzünde deliğin iki tarafında *Chuan* yazı karakteriyle yazılmış ve sikkenin değerine işaret eden iki hiyeroglif bulunmaktadır. Sikkenin dış kasnağı ince ve yüksek; iç kasnağı ise yoktur. Deliğin altında belirgin "yarım ay kabartması" bulunmaktadır. Yazı yüzünde iki kasnak mevcuttur. Bu kasnaklardan içteki özellikle dıştakinden daha kalındır. Yüzey ise, pürüzsüzdür. Xüan-di sikkesine (M.Ö. 73–47 yılları) çok yakın olmasına rağmen Sikkeyi tam tarihlendirmek zordur⁵.

Yazı yüzünün pürüzsüz yüzeyinde 4–5 mm yüksekliğinde 21 adet runik harf kazınmıştır. Harflerin tabanı dış kasnağa yöneltilmiş, tepeleri ise iç kasnağa dayandırılmıştır. İlk dört harf bilhassa geniş ve net kazınmış ama onlardan sonrakiler ise kısa yazılarda hiç de gerekli olmayan (kelime ayırıcı) iki nokta üst üste (:) bulunmaktadır. Devamındaki işaretler daha dar, birbirine yakın, birbirini sıkıştırmışlar, netlikleri gittikçe azalmış son üç harf de silik kazınmıştır. Birinci ve sonuncu harfler arasında yine bir iki harf sığacak kadar boş yer kalmıştır. On birinci harfte oymacı başladığı çizimi değiştirmiş; on sekizinci ve on dokuzuncu harfler birbirine dikey konumlandırılmıştır. Cümle hazır olmasına rağmen oymacının gerekli alanı önceden işaretlemediği düşünülebilir. Özensiz yapım meslekî becerinin olmadığına işaret etmektedir. Sonradan yazı yüzünün nispeten

**** Çin ağırlık birimi olan 1 zhu: 100 dan tanesinin ağırlığına (1 zhu= 0,64 gr) eşittir. (çeviren)

⁴ M. V. Vorob'yev. K Voprosu Opredeleniya Drevnih Kitayskih Monet "5 Zhu" ("*Whuzhu*") [Eski Çin Sikkesi "5 Zhu" ("*Whuzhu*") sınıflandırılması Problemi Üzerine],- EV. 1971. XX. baskı, s. 14. Uşu sikkeleri Moğolistan topraklarında oldukça geç dönemlerde var olmuşlardı; Kara-Korum (Har-Horin) kazılarında XIII-XIV Yüzyıla ait katmanlarda bu tip iki sikke bulunmuştur. (Drevnemongol'skiye Goroda [Eski Moğol Şehirleri], Moskova, 1965, s. 183)

⁵ Bu bilgi M. V. Vorob'yeva'dan alınmıştır.

daha küçük çizgilerle kaplanmış olması sekizinci, on dördüncü ve yirincinci harflerin ayırt edilmesine ciddî bir engel teşkil etmektedir.

Yirmi birinci harf (a, ä) burada, bazı Yenisey yazıtlarında olduğu gibi iki nokta üst üste (:) ile aynı görevi yerine getiriyor; yani kelime ayırıcı ya da cümle sonunu belirtme fonksiyonunu üstlenmiştir.

Yazının transkripsiyonu ve tercümesi şu şekildedir: "qum^aš b^aqšy qutl^uγ bolzun" "Kumaş Bakşı kutlu olsun"

Qumaš~Qumač adına Uygur Hukuk Belgelerinde rastlanılmaktadır (Kumaş bay)⁶, Oğuz - Selçuklularda Emir Kumaç, Sancar'ın Atabeki (1096yılı)⁷, Belh'in yöneticisi Ala ad-din Kumaç (1153 yılı)⁸, Akordu Hanları listesinde Kumaş-Han (ölümü 1521 yılı)⁹. Adın etimolojisi kesin değildir. Qumaš~qumač "ipek kumaş, elbise, kırmızı pamuklu kumaş, mal" ¹⁰ ile bağlantısı şüphelidir.

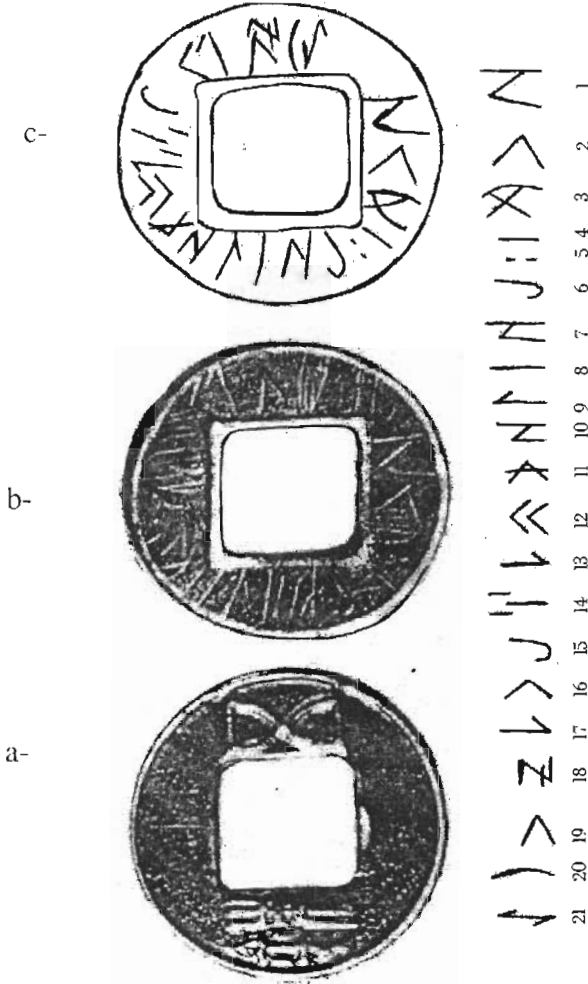
⁶ S. Ye. Malov. Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti (Eski Türk Yazıtları) Moskova-Leningrad, 1951, s. 215 (Dokument Yur. 27 [Hukukî Belge 27])

⁷ Ibn al-Asir, Al-kamil. fi-t-tarih (tsit. po: MİTT, T.I. s. 382 [I. cilt, s. 382])

⁸ İmad ad-din İsfehanî, Nusrat al-fatrah (tsit. po: MİTT, T. I s. 323 [I. cilt, s. 323])

⁹ Hayder Razî, Zubdat at-tevarih (tsit. po: SMİZO, T. II. s. 215 [II. cilt, s. 215])

¹⁰ G. Doerfer. Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Bd III, Wiesbaden, 1967, s. 509.

Монета с рунической надписью

а-аверс б-реверс в-прорисовка; текст надписи

RUNİK YAZILI PARA

a-Tura b- Yazı c- Runik yazı ve çizimi

Baqşı terimi “Budist din öğreticisi, akıl hocası” anlamına gelmektedir¹¹. Baqşı terimi X. yüzyıl Eski Türk Budist ayrıca Soğd metinlerinde¹² ve (VII-IX yüzyılda)¹³ Eski Uygur Manihey metinlerinde (**p'şynt** “danışman” “akıl hocası” şeklinde) yer almaktadır. Aynı şekilde Eski Uygurca “**pşy**” terimi *Mugs* Arşivinde bulunan (A-9) Soğdça (VIII. yüzyılın başlarına ait) belgelerde kaydedilmiştir¹⁴. Runik harfli yazıtlarda bu kelimeyle ilk defa karşılaşılıyor. G. Clauson'un art damak “q”sını gösteren harfin fonetik diyapazonun genişliği hakkındaki gayet mantıklı düşüncesini doğru kabul edersek **baxşı** teriminin farklı telaffuzları da söz konusu olabilir. G. Clauson'a göre aynı işaret runik metinlerde eş çıkışlı sızıcı “x” yi vermektedir¹⁵.

Kutluy kelimesi (mutlu, mesut), hayır duası “**qutluy bolzun**” (Mutluluğa ulaşsın) Budist, Manihey metinlerinde ve Eski Türkçe metinlerde oldukça yaygındır¹⁶. Runik yazı, sikkelerde oldukça nadir bulunur bir şeydir. Söz konusu sikke haricinde kesin olarak sadece Munisey müzesinde korunan bakır “Tan sikkesi” bilinmektedir¹⁷. A. M. Şerbak'ın okumasına göre yazının içeriği bu

¹¹ Yaygınlığı ve etimolojisi hakkında bakınız. G. Doerfer. Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen, Bd III. Wiesbaden, 1965, s.271—277; terimin semantik gelişimi ve daha sonraki anlamları için bkz: V.V. Bartol'd, Bahşi,—Eserleri, c. 5. Moskova, 1968, s.501

¹² Mesela “Altın Yarik Sutrası'nda”. bk: Drevnetyurkskiy Slovar'. Leningrad 1969. s. 82 (Eski Türkçenin Sözlüğü. Leningrad. 1969, s.82)

¹³ W. B. Henning , Sogdian tales.- BSOAS, vol. XI, 1943-1946. s. 483 : W. Bang und A. v. Gabain, Türkische Turfantexte . III. Der Grosse Humnus auf Mani.- SPAW, 1930, T. XIII, s. 129.

¹⁴ V. A. Livşits. Yuridiçeskiye Dokumentı i Pis'ma, Moskva. 1962 (Sogdiyskiye Dokumentı i Pis'ma, vıp. II), s. 96—97.[Hukukî Belgeler ve Mektuplar, Moskova, 1962 (Soğdça Belgeler ve Mektuplar II. Baskı) s. 96—97]

¹⁵ C. Clauson, Turkish and Mongolian Studies, London. 1962 (Prize Publication Fund, vol. XX), s. 90.

¹⁶ Geniş bilgi için bakınız: A. Bombaci, Qutluy Bolzun ! A Contribution to the History of the Concept of “fortune” Among the Turks, —UAI, 1965, vol. 36. s. 284—291; 1966, vol. 38, s. 13—43

¹⁷ Yazılı ikinci bir Minusinsk sikkisinin varlığı (O. Donner, Wörterverzeichnis zu den “Inscription de l'lenisse”, Helsingfors, 1892, s. 65) şüphelidir. bkz.: E. R. Rıdılın, Novıye Runiçeskiye Nadpis Minusinskogo kraya [Minusinsk İlinin Yeni Runik Yazıları],—EV, 1951, C. IV, s. 92; A. M. Şerbak, Yeşçe raz o monetah c runiçeskimi nadpisyami iz Minusinska [Minusinsk Runik Yazılı Sikkeleri Hakkında Bir Kez Daha],—VDİ, 1960, No 2, s. 139-141.

sikkenin nominal değeriyle ilgilidir¹⁸. Moğolistan'daki sikkenin üzerine kazanmış metin, açıkça görüldüğü gibi farklıdır.

Dua metni içeren bu yazı, Çin parasının, yeni bir yerde eski fonksiyonunu yitirerek ona sahip olan kişinin nazarlığı olduğunu göstermektedir. Runik yazıların olduğu dönemde, Mani metinlerinde bile Budist dinî öğretisi ile ilgili olarak geçen *bakşı* terimi sikkenin sahibinin Budizm'e mensup biri olduğuna işaret etmektedir¹⁹. Budizm'in Türkler arasındaki yükselişinin Taspar Kağan dönemine yani 574–581 yılları arasında denk geldiği belirtilmektedir²⁰. Budizm Uygur boyları arasında da oldukça erken dönemlerde yayılmaya başlamıştır. 628–629 yılları arasında Uygurların komutanı Yağlakar sülalesinden Yaoshi daha çok diğer ismi Pusa yani Boddhisattva²¹ adıyla tanınmaktaydı. Budizm, geleneksel kültür ve Şamanizm'le birlikte Uygurlar arasında Böğü Kağan'ın 762–763 yıllarında Mani dinine geçişine kadar önemini korudu²². Budizm'in ikinci Türk kağanlığında 710'lu yılların sonları 720'li yılların başında devlet dini olarak yeniden doğma çabası pek de başarı sağlayamadı; ama kağanlıkta Budist Türk topluluğunun sürekli varlığı şüphe uyandırmamaktadır²³. Bu kanaatin yeni delili (VI. yüzyılda runik yazının kullanıldığına dair güvenilir delillerin olmamasıdır. 763' ten sonra ise Uygur Kağanlığı'nda yani bütün Moğolistan topraklarında Budizm baskılara maruz kalmış, Budizm'in öğeleri ise imha edilmiştir)²⁴ Bu sebeple sikke en fazla VII. yüzyılın ikinci-VIII. yüzyılın birinci yarısı şeklinde tarihlendirilebilir.

¹⁸ Yazının başka okunmuş varyantlarında olabilir; (A. M. Şçerbakta olduğu şekliyle) *aqça* kelimesinin Türk dillerinde ortaya çıkışı XI-XII yüzyıllardan önce değildir.

¹⁹ Bazı Budist Dogmaların Maniciliğe adaptasyonu hakkında (mesela karşılaştırm "Beş Buda" hakkında Manici düşünce) bkz: Ye. Chavannes et P. Pelliot, Un Traite Manisheen Retrouve en Chine, JA, 1913, s. 295-297, 299-300.

²⁰ S. G. Klyastorniy, B. A. Livšits, Sogdiyskaya Nadpis iz Buguta [Buguttan Soğd Yazıtı],-Sb. "Stranı i Narodı Vastoka [Doğunun Ülke ve Halkları] H, Moskova, 1971, s. 132-133.

²¹ N. Ya. Biçurin, Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obıtavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena [Eski Dönemlerde Orta Asyada Yaşayan Halklar Hakkında Bilgiler Derlemesi], C. I, M.-L., 1950 s. 301-302; A. v. Gabain. Buddhistische Türkenmission,— "Asiatica Festschrift P. Weller" Leipzig, 1954, s.169

²² A. v. Gabain, Der Buddhismus in Zentralasien,— "Handbuch der Orientalistik", Abt. 1, Bd 8, 2. Abschnitt, Leiden, 1961, s 506–507.

²³ Aynı yerde.

²⁴ A. V. Gabain, Buddhistische Türkenmission. s.169. Bununla bağlantılı olarak: Karakorum'daki, Budizm içerikli fresklerin olduğu tapınak kalıntılarının Moğol öncesi katmanının (katmanlarının) henüz netlik kazanmamış tarihlendirmesi oldukça ilginçtir. (Drevnemongol'skiye Goroda [Eski Moğol Şehirleri], M., 1965, s. 161-167). Moğol

Son zamanlarda elde edilen kaynaklar ışığında Eski Türk ve Uygur Kağanlıkları'ndaki dinî hayatın bu güne kadar düşünüldüğünden daha çetrefilli olduğunu açıkça göstermektedir. Günümüzde sadece kurgu olarak değerlendirilmiş şu soru ısrarla ön plana çıkmaktadır: Merkezî ve Orta Asya Eski Türk devletlerinde, çeşitli dinî akımların sosyal ve politik durumu acaba nasıldı?

ABSTRACT

The texts written with Göktürk alphabet have great significance with respect to Turkish language, culture and history. These texts have been discovered on stells, stones and various goods. Such texts are rarely found on coins. The subject of this article is a coin on which Göktürk letters are carved. The coin provides, gives important clues related to the period it belongs to.